



MIŠLJENJA

PSIHOLOGIJA LJUDSKE AGRESIVNOSTI

Želimir Puljić

U V O D

1. Terminologija

Nije teško ustanoviti kako je dvosmislena upotreba riječi „agresija” izazvala mnogo zbrke. Tako se pojam agresije upotrebljava za ponašanje čovjeka koji brani svoj život, za kradljivca koji ubija žrtvu da bi se domogao novca, za sadistu koji muči zatvorenika. Ali ova pojmovna pometnja ide još dalje pa se pojam „agresije” upotrebljava i za ambiciozne pothvate planinara koji se pentraju prema grebenastim vrhunima kao i za seljaka koji ore svoju zemlju. U ovom referatu služio sam se pojmom „agresije” u smislu kako ga je obradio E. Fromm u svom djelu „Anatomija ljudske destruktivnosti”.¹ On razlikuje benignu agresiju koja je defenzivna i reaktivna od maligne agresije koja je izražena u ljudskoj sklonosti uništavanja, destruktivnosti i okrutnosti kao i težnji za apsolutnom vlašću.

Zadaća koju sam dobio jest psihologija agresivnog ponašanja. Imajući u vidu ovaj zadatak našao sam se pred dilemom:

– da li prikazati razne teorije koje su se bavile ovim fenomenom, ili

– napraviti psihološki prikaz nastanka, prestanka i funkcije agresivnog ponašanja kod čovjeka?!

Odlučio sam se za drugu varijantu s namjerom da opišem psihologiju ljudske agresivnosti. Referatom ne pretendiram nikako biti iscrpan, jer bi u tom slučaju o ovoj temi trebalo održati i više predavanja. Iako ću, tu i tamo, spominjati i oblike patološke agresije, o njima se neću izravno baviti. Radi preglednosti o ovoj temi, koja je nepregledna, sugeriram da razmišljamo o fenomenu agresije na različitim razinama. Zamislimo to u formi koncentričnih krugova.

U prvom krugu konstatira se fenomenološki stanje napetosti koje poprima izražaje srdžbe. To je ono kad smo, na primjer, bijesni zbog toga što nismo uspjeli. I ako se otvoreno konfrontiramo s tim stanjem, vjerojatno ćemo naći neki izlaz i uvidjeti razloge našeg stanja. No, većinom mi to ne radimo, već tražimo razloge izvan nas. U drugom krugu, dakle, manipuliramo osjećajima srdžbe te okrivljujemo i napadamo druge nalazeći tako i „žrtvene jarce”. I tu se počinje javljati patološki fenomen agresije koji se u trećem krugu očituje u obliku sadizma, tj. mučenja drugih. Ali, vrhunac agresivnosti imamo u četvrtom krugu kada se čovjek, „gonjen strašću destrukcije”, pokaže vulkanom arhajičnih strasti da mu je stalo druge ne samo mučiti već i razarati i uništavati. U ovom

¹ FROM, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti I i II*, Zagreb, Naprijed, 1980.

predavanju držat ću se prvog i drugog kruga.

2. Teorije ljudske agresivnosti

Nasilje i destruktivna ponašanja koja čitamo svakim danom u dnevnom tisku privlače našu pažnju. Crne kronike najčitnije su stranice iz novina. To je ujedno i razlogom da se pažnja stručnjaka i javnosti okreće prema teoretskom ispitivanju prirode i uzroka agresije. Moramo nažalost konstatirati da je ovaj interes novijeg datuma. Tridesetih godina našeg stoljeća Freud je formulirao teoriju o strasti za uništavanjem („instinkt smrti“) kojom je pokušao odgovoriti na mnogobrojna pitanja o problemu rata, agresije, destruktivnosti, uništavanja.² Četrdesetak godina kasnije izdaje Konrad Lorenz knjigu o agresiji³ koja je postala bestselerom i ostavila dubok dojam kod mnogih velikih umova. Lorenzovoj popularnosti pridonio je i rad autora Roberta Andreyja koji je par godina ranije satkao uvjerljivu (iako pristranu) raspravu o čovjekovoj urođenoj agresivnosti.⁴

Sva ova djela sadrže uglavnom istu tvrdnju: „Čovjekovo agresivno ponašanje, koje se manifestira u ratu, zločinu, individualnim svađama i svim drugim vrstama destruktivnog i sadističkog ponašanja, proizilazi iz filogenetski programiranog urođenog instinkta koji traži rastećenje i čeka na povoljnu situaciju da se izrazi.“ Kritiku instinktivizma Lorenzove teorije naći ćemo u drugoj dominantnoj psihološkoj teoriji behaviorizma.⁵

I čini se kao da smo u ovoj temi postavljeni pred alternativom izbora između instinktivizma i behaviorizma. A obje su pozicije obojene dogmatskim predrasudama što od istraživača zahtijeva da činjenice svrstava u jednu ili drugu teoriju. I sada, odlučiti se za jednu ili za drugu, značilo bi krenuti linijom manjeg otpora i uklopiti se u već uhodane teoretske okvire. To bi naličilo onom čovjeku koji je tražio svoj novčanik ne tamo gdje ga je izgubio već ispod ulične svjetiljke, „jer tu se bolje vidi“; ili onom liječniku koji je liječio svoje pacijente istim receptom, jer to je bila jedina bolest koju je znao liječiti.

I pitamo se jesmo li stvarno prisiljeni birati između instinktivističke i behaviorističke teori-

je, između Lorenza, Freuda ili Skinnera. Zar ne postoje neke druge mogućnosti?!

Čini mi se da je Fromm u svojim knjigama o anatomiji ljudske destruktivnosti dao studiozan odgovor jedne treće mogućnosti i tako prevladao isključivost i dihotomiju dviju spomenutih teorija.

Po Frommu postoji u čovjeku defenzivna „benigna“ agresija koju čovjek dijeli sa svim životinjama. To je filogenetski programiran impuls za napad (ili bijeg) kada su vitalni životni interesi ugroženi. Ova vrsta agresije je nužna za opstanak jedinke i vrste. Ona je biološki prilagodljiva i nestaje kad i njezin uzrok.

Druga vrsta agresivnosti koju gotovo i ne nalazimo kod sisavaca, specifična je kod čovjeka i javlja se u obliku okrutnosti i destruktivnosti. Fromm je naziva „malignom“ agresijom jer nije biološki prilagodljiva i nema neke svrhe, a zadovoljstvo nalazi u pohotnosti. Čovjek se, veli Fromm, „razlikuje od životinje po tome što je ubojica; on je jedini primat koji ubija i muči članove svoje vrste bez razloga... i pri tome osjeća zadovoljstvo.“⁶

PSIHOLOGIJA LJUDSKE AGRESIVNOSTI

Kada govorimo o čovjeku, onda uvijek mislimo na pojedinca u određenom socijalnom kontekstu, s određenom biosocijalnom ravnotežom koju pojedinac mora održavati, ako ne želi fizički ili socijalno propasti. A da bismo mogli shvatiti momente njegove agresije i neprilagođenosti određenim socijalnim okvirima,

² FREUD, S., *Civilization and Its Discontents*, 1930.

³ LORENZ, K., *On Aggression*, New York, Harcourt, 1966.

⁴ ANDREY, R., *The Territorial Imperative*, New York, Atheneum 1958.

⁵ SKINNER, B.F., *Beyond Freedom and Dignity*, New York, 1971. Kratak i pregledan prikaz psihoanalize, behaviorizma i humanističke psihologije može se naći u „Crkva u svijetu“, br. 1 i 2 (1981), str. 14–27. i 104–115.

⁶ FROMM, E., *Anatomija... I*, str. 22. Proučavanje životinja, veli Fromm, pokazuje da sisavci, iako prilično defenzivno agresivni, nisu ubojice ni mučitelji. Stupanj destruktivnosti raste s većim razvitkom civilizacije, a ne obratno.

potrebno je reći nešto i o emocijama te razmotriti teoriju njegovih egzistencijalnih potreba.

1. Emocije

Emocije predstavljaju najosnovniji doživljaj vlastite ličnosti kad, npr., osjećamo bijes, radost, strah, žalost, krivnju, ponos, ljubav, mržnju, divljenje, čuđenje. U najširem psihološkom smislu termin emocije odnosi se na uzbuđeno stanje organizma koje se manifestira na tri različita načina:

- emocionalnim doživljajem (osoba osjeća bijes);
- emocionalnim ponašanjem (osoba grdi, napada);
- fiziološkim promjenama u tijelu (krv jurne u lice, srce udara brže).

Najsmjelije pokušaje opisa konkretnih emocionalnih stanja i doživljaja dali su pjesnici, dramski pisci, novelisti. Upravo se često pozivamo na tu literaturu kad želimo prikazati šta to znači osjećati ljubomoru, strah, bijes, krivicu...

Razmatranje o emocijama započinjemo njihovom klasifikacijom. Razlikujemo: primarne emocije (radost, bijes, strah i žalost). Emocije koje se odnose na osjetilne podražaje (bol, odvratnost, nezadovoljstvo, zadovoljstvo); emocije koje se odnose na samoocjenu (uspjeh – neuspjeh, ponos – sram, krivica – kajanje); emocije koje se odnose na druge ljude (ljubav, ljubomora, zavist, mržnja); emocije koje su vezane uz procjenjivanje (humor i smjeh, estetska osjećanja, čuđenje i divljenje). Nas, u kontekstu ljudske agresivnosti, ovdje prvenstveno interesiraju primarne emocije i one koje se odnose na druge ljude. Tu se naime govori o srdžbi, bijesu i mržnji.

Kad govorimo o emocijama, onda je potrebno razlikovati emocije ne samo po kvalitetu već i po jačini i duljini trajanja. U tom smislu govori se o afektima, strastima i raspoloženju. *Afekti* su velike jačine, ali kratkog trajanja. To su prave emocionalne eksplozije koje čitav organizam privremeno izbacuju iz normalne kolotečine. U toj se formi najčešće javlja srdžba. *Raspoloženja* su emocionalna stanja slabijeg intenziteta, ali dugog trajanja. Mogu trajati da-

nima, tjednima pa i mjesecima. U formi raspoloženja obično se javljaju emocije radosti i tuge, a raspoloženja se kreću od „dobrog” ili „sjajnog” do „slabog” i „tužnog” (od „supera” do „regulara”). *Strasti* su emocionalna stanja velikog intenziteta (slabijeg nego afekti) i dugog trajanja. U ovoj formi najčešće se javlja ljubav, a zatim i neke druge složene emocije kao, npr., mržnja. Strasti su emocionalna privrženost nekoj aktivnosti koja postaje dominantna snaga i pokretač čitavoga djelovanja. Obično ih djelimo na plemenite (strast za naukom), štetne (strast za kockom, alkoholom) i neutralne (strast za igranje šaha, skupljanje maraka i starih lula).

Budući da prirodna i društvena sredina ne pružaju čovjeku „na tanjuru” sve što mu treba, pojedinac se u svakom času nalazi u određenoj životnoj situaciji koja sadrži niz dinamičnih sila i elemenata među kojima mora pronalaziti putove i rješenja. To je proces koji nazivamo procesom prilagođavanja ličnosti. U tom procesu direktno su upleteni pojedinac i socijalna sredina pri čemu se susrećemo sa psihološkim problemima prilagođavanja ličnosti koji se očituje u frustracijama i konfliktima. No prije nego objasnimo proces frustracije reći ćemo nešto o temeljnim ljudskim potrebama i motivima.

2. Temeljne egzistencijalne potrebe

Jedno od najtežih poglavlja u psihologiji jest upravo područje ljudskih motiva. Ovdje ću navesti samo kratko dvojicu teoretičara koji su prikazali teoriju motivacije u obliku temeljnih egzistencijalnih potreba: A. Maslow⁷ i E. Fromm.⁸

Abraham Maslow govori o nižim i o višim potrebama. Ove posljednje on naziva i „meta-potrebama” jer se nalaze u pozadini i one za-

⁷ Usp. MASLOW, A. H., *Motivacija i ličnost*, Beograd, Nolit 1982, str. 92–113. Usp. PULJIĆ, Ž., *Samoostvarene osobe u psihologiji A. H. Maslowa*, u: „Crkva u svijetu”, 3 (1980), str. 268–276.

⁸ Usp. SZENTMARTONI, M., *Neki elementi popularnosti E. Fromma u svijetu i kod nas*, u: „Obnovljeni život” 1–2 (1980), str. 19–37.

pravo pokreću na djelovanje samoostvarene pojedinca. Ali prije nego pojedinca pokrenu motivi samoostvarenja, Maslow govori o nekoliko motiva koji su raspoređeni po nekoj vrsti hijerarhijske nadmoći od slabijih prema jačima. I da bi se pojavili motivi iz druge grupe, potrebno je da oni iz prve budu zadovoljeni. Ti motivi, koje on naziva i nižim potrebama, jesu: fiziološke potrebe (hrana, voda, zrak, spavanje, tj. potrebe da se preživi), sigurnosne potrebe (stabilnost, sloboda, red, zaštićenost), potreba pripadnosti i ljubavi (želja da se nekom pripada: obitelji, narodu, klubu...) i potreba ugleda i poštovanja (uspjeh, priznanje, samopoštovanje i poštivanje drugih). I kad su ove niže potrebe zadovoljene onda se pojavljuju one više koje vode k realizaciji i samoostvarenju. Te više potrebe jesu: istina, dobrotu, ljepota, cjelovitost, pravda, red, napredak, razumijevanje, svrhovitost, smisaonost. Dođe li do toga da ove više potrebe ne budu zadovoljene, onda se pojavljuje stanje meta-patologije. Tako npr. kad je čovjek frustriran u istini, on postaje sumnjičav, skeptičan i ciničan. Ako je frustrirana njegova potreba za redom, dobrotom i smisaonošću, on postaje nesiguran, očajava, nema povjerenja i osjeća se praznim i beskorisnim. E. Fromm govori o tri bazične potrebe: potreba vlastite vrijednosti, hijerarhije vrednota i smisaonosti. Ove tri potrebe izgledaju ugrožene posebno u ovo naše vrijeme. „Čovjek je izgradio svijet”, veli Fromm, „ali nije više gospodar svijeta što ga je izgradio... Djelo njegovih vlastitih ruku postalo je njegov bog.”⁹ Tako je manipuliranost ugrozila čovjekovu potrebu za vlastitom vrijednošću.¹⁰ I čovjek se sve više osjeća beznačajnim, unatoč velikim deklaracijama o dostojanstvu čovjeka i o ljudskim pravima. On ne samo da osjeća potrebu da bude netko, da bude uočen i priznat nego čovjek osjeća također i potrebu jedne skale vrednota. On želi znati što je u životu najvažnije, a što uopće nije važno i ne bi htio da se na njemu primijeni Isusov ukor: „Što koristi čovjeku...” Ali, i ova je potreba stubokom uzdrmana. Čovjek, naime, proživljava idejnu i moralnu konfuziju. Ostao je bez čvrstog vodstva, bez čvrste točke. Relativizam ugrožava ovu drugu potrebu i čovjek se sve više i više plaši.

I treća bazična potreba o kojoj govori Fromm, bila bi potreba za jednim općim smislom. Čovjek želi znati zašto živi, pati, raduje se, boluje i umire! I nije mu svejedno ako toga ne zna. Odgovore mu na to ne može dati nikakav „znanstveni nazor na svijet”. To je područje religije. A modernom čovjeku izgleda kao da je religija oduzeta. Ateizam se sve više i više širi, a s njime zajedno i beznadnost, depresija, očaj i konfuzija. Tako je i ova treća bazična potreba ugrožena u ovom našem vremenu.

3. Frustracija i konflikti

Psihološki problemi prilagođavanja ličnosti, kod čega se otežava ili sprečava zadovoljenje egzistencijalnih potreba, ili se, pak, ugrožava psihički ili fizički integritet, odražavaju se u frustraciji koja se očituje u doživljaju napetosti, neugode, straha i srdžbe. Frustracija se odnosi na određenu situaciju u kojoj se neka osoba nalazi, a ona je ujedno i psihički doživljaj koji ta situacija u njoj izaziva. Zato kod frustracije imamo frustracionu situaciju i psihički doživljaj. Frustraciona situacija je takva konstelacija prirodnih, socijalnih i psiholoških faktora koja otežava ili onemogućava zadovoljenje egzistencijalnih potreba, ili nas prisiljava da činimo što ne želimo, ili ugrožava naš psihički ili fizički integritet. Svaka frustraciona situacija uključuje postojanje nekih zapreka koje mogu biti:

- prirodne (nema snijega za zimski sport, ohlađen motor ne pali, a mi se žurimo na posao...);
- socijalne (pravni propisi, društveni običaji, ekonomske zapreke: nestašica vode i kriminal);
- psihološke, tj. zapreke u nama (fizičke, intelektualne, emocionalne i motivacione).

Osim frustracione situacije, frustracija ima i psihički doživljaj sa specifičnim obilježjima. Tu

⁹ FROMM, E., *Bekstvo od slobode*, Peograd, No. lit 1978, str. 124.

¹⁰ U svezi s pojmom manipulacije usp. ŠUŠNJIĆ, Đ., *Ribari ljudskih duša*, Beograd, Mladost, 1976. U ovoj knjizi Šušnjić donosi i analizira pet područja ljudske manipulacije: ekonomsko, političko, pedagoško, religiozno i područje zabave.

je u prvom redu doživljaj napetosti (osjećaj nemira, inhibirane aktivnosti...) i neugode. Strah je isto tako jedna od komponenata frustracionog doživljaja, kao i srdžba koja se obično usmjerava na izvor frustracije a varira od zlovolje do intenzivnog bijesa.

Ovdje je potrebno još spomenuti dvije stvari radi boljeg razumijevanja frustracionog stanja: kumulativnost i infiltraciju agresije.

Napetost i druge negativne pojave prošlih frustracija ne gube se bez traga već se nagomilavaju, akumuliraju.

To kumulativno djelovanje može se usporediti s djelovanjem uzastopnih atomskih radijacija na tkivo organizma: svako novo zračenje se kumulira te dođe momenat kad nova doza – iako bezopasna – „prepunu” čašu te se pojavljuje rak, leukemija i slična oboljenja. Primjer takve kumulacije frustracije mogu biti dva susjeda koji godinama žive u svađi i zavadi. Jednog dana susjed A opsuje susjedu B, a ovaj potegne nož i ubije ga. Posljednja uvreda sama po sebi ne bi dovela do ubojstva da nije već otprije postojala akumulirana napetost među susjedima. Zato je posljednja psovka bila kritična doza koja je dovela do eksplozije, do ubojstva.

Osim kumulativnosti frustracija ima sposobnost infiltracije: ako smo naime frustrirani u jednoj vrsti aktivnosti to će se negativno odraziti i na aktivnosti koje s tim nemaju nikakve veze. Tako npr. učenik u školi slabo odgovara, ne zato što ne zna gradivo nego što mu se u obitelji događaju stvari koje ga frustriraju. To se prenosi i u školu izazivajući induciranu frustraciju.

Kad smo već kod opisa psihičkog doživljaja u frustraciji, onda moramo reći da frustracija ima i destruktivne i konstruktivne efekte.

Štetni efekti frustracije imaju različite oblike i pojavljuju se u formi agresije (direktne ili premještene), u formi bježanja (povlačenje, osamljenost, apatija, negativizam), u formi dezorganizacije ponašanja (regresija i stereotipija).

Frustracija osim toga može imati svoje konstruktivne efekte. Barijera ili prepreka dovodi često do inteviziranja napona, do izdvajanja alternativnih puteva koje vode cilju, do redefiniiranja cijele situacije.

4. Reagiranja na frustracionu situaciju

Govoreći o mnogobrojnim oblicima ljudske reakcije na frustracionu situaciju, Zvonarević¹¹ spominje četiri velike skupine:

a) Reorganizacija aktivnosti u ovoj situaciji: kad pojedinac ne uspijeva, određenom aktivnošću i ponašanjem, riješiti frustracionu situaciju i postići određene rezultate, onda on pokušava reorganizirati ili promijeniti svoju aktivnost.

b) Okretanje ljudima: pritiješnjeni frustracijom, ljudi traže pomoć, savjet ili utjehu kod drugih (prijatelja, roditelja, liječnika, svećenika, psihologa...).

c) Okretanje protiv ljudi (agresija). To je vrlo važan psihološki mehanizam koji je vjerojatno i najvećim izvorom sukoba među pojedincima i grupama. Važno je odmah razlikovati neke vrste agresija prema njihovom smjeru i obliku. Po s m j e r u razlikujemo neposrednu i posrednu. Neposredna agresija uvijek je uperena na percipirani izvor agresije bilo da se radi o čovjeku, grupi ili instituciji. Posredna je agresija ona koja je usmjerena prema drugim smjerovima, a ne prema izvoru frustracije (npr. službenik kojeg je poslovođa u uredu izgrdio dolazi kući i galami na ženu i djecu). Što se tiče oblika, agresija može biti fizička ili verbalna. Kod prvog slučaja izvor agresije bit će napadnut, a kod drugog će poprimiti verbalne oblike (psovka, kleveta, ogovaranje...). Verbalnim agresijama služimo se onda kada druge forme nisu prikladne ili bi drukčiji oblici agresije bili odviše riskantni (ne možemo ili ne smijemo udariti fizički onoga tko nas frustrira, ali mu zato smijemo opsovati – pa makar i u sebi). U svezi sa psovkom Zvonarević ističe da se često psovka upotrebljava među mladima u formi stila „da se napravi važan.”¹² Neki ljudi psovkom daju oduška svom iznenađenju ili čuđenju (i opsuju npr. luk). Drugima psovka predstavlja jednostavnu uzrečicu pa je u tom slučaju postala ružnom navikom koja nema nikakvog značenja.

¹¹ ZVONAREVIĆ, M., *Socijalna psihologija*, Zagreb, Školska knjiga, 1978, str. 308–317.

¹² Ibid., str. 310.

d) Okretanje od ljudi. Subjekt ne reagira na frustraciju već se povlači u sebe i privremeno nastoji odustati od cilja. Osjećajući se nemoćnim i nesposobnim da ga dostigne, on se predaje maštanju i apatiji. Trajne posljedice frustracije kod okretanja od ljudi mogu se odraziti u krutosti ponašanja ili mišljenja (rigidne navike, pretjerana pedantnost ili konzervativnost), a često se događa da čovjek svoje frustracije „utapa” u alkoholu, morfiju, hašišu itd.

5. Benigna i maligna agresija^{1 3}

Ljudsko bi društvo bilo prilično miroljubivo kad bi ljudska agresija bila na onom stupnju na kojem je kod drugih sisavaca. Ali to nije tako. Povijest, je, na žalost, zapis izvanredne destruktivnosti i okrutnosti, a čovjek je suprotno od većine životinja pravi „ubojica”. Čini se da samo čovjek nalazi zadovoljstvo u destruiranju života bez bilo kakvog drugog razloga. Životinje s druge strane, ne uživaju u zadavanju boli i patnje drugim životinjama.

Ako se složimo da agresijom nazovemo sva djela koja uzrokuju i imaju namjeru uzrokovati štetu drugoj osobi, životinji ili neživom predmetu, onda ćemo razlikovati (po Frommu) benignu – dobroćudnu agresiju i malignu – zloćudnu agresiju.

Dobroćudna agresija jest odgovor na ugroženost vitalnih interesa, ona je zajednička i životinjama i ljudima. Reaktivna je i defenzivna. Ona je filogenetski programirana i teži uklanjanju ugroženosti.

Zloćudna, naprotiv, nije obrana od ugroženosti. Njezine glavne manifestacije stvaraju užitak ne tražeći nikakve druge svrhe. Ova je agresija biološki štetna. Ona je isključivo karakteristika čovjeka i nije instikt već ljudski potencijal ukorijenjen u samim uvjetima ljudske egzistencije.

Nekoliko misli o dobroćudnoj agresiji. Potrebno je odmah razlikovati dvije vrste: pseudoagresiju i defenzivnu agresiju.

– Pod **pseudoagresijom** podrazumijevamo ona agresivna djela koja mogu uzrokovati štetu ali im to nije namjera. Tu spada tzv. nehotična agresija pucanja iz oružja koje slučajno ozljedi ili ubije onoga koji je u blizini. Govori se

također o nestašnoj agresiji, npr. kod mačevanja, gdje se ne gaji želja za ubijanjem. Izvode se čisti pokreti. A ako protivnik bude slučajno ubijen ili ranjen to je zato što je „stajao na pogrešnom mjestu”. I još se spominje samopovrđujuća agresija kao osnovna kvaliteta „kretanja naprijed prema cilju bez pretjeranog kolebanja, sumnje ili straha”¹⁴ koja se traži u mnogim životnim situacijama (kod kirurškog stola, u alpinizmu, u sportu, u trgovini, u vojsci).

– **defenzivna agresija** ima za cilj očuvanje života i obranu vitalnih interesa. Ona se pojavljuje kad je ugrožen ljudski život, zdravlje, sloboda i vlasništvo. Ova je agresija jača kod čovjeka nego kod životinje, zbog toga što je čovjek obdaren sposobnošću predviđanja i što je polje njegovih vitalnih interesa mnogo šire od životinjskih. Njemu je, naime, potrebna određena fizička ravnoteža, psihička ravnoteža i osjećaj identiteta. On je osim toga vitalno zainteresiran za održavanje okvira orijentacije kao i za objekte obožavanja (ideali, preci, zemlja, klasa, religija itd.). Pojedinač, naime, reagira na napad protiv „svetog” istom srdžbom i agresivnošću kao i na napad protiv života. Objasnjavajući defenzivnu agresiju, Fromm govori i o slobodi, narcisoidnosti i otporu, kao i o konformističkoj i instrumentalnoj agresiji.

a) *Agresija i sloboda.* Želja za slobodom biološka je reakcija ljudskog organizma i povijest ljudskog roda uistinu je povijest borbe za slobodu. Zato između svih ugrožavanja čovjekovih vitalnih interesa, ugrožavanje njegove slobode je od izvanredne važnosti jer je sloboda uvjet cjelovitog razvoja ličnosti, njezinog mentalnog zdravlja i blagostanja.

b) *Agresija i narcisoidnost.* Budući da i u slučaju normalnog razvoja ljudsko biće ostaje do izvjesne mjere narcisoidno kroz cijeli svoj život, to je povreda narcisoidnosti često izvorom agresije. Narcisoidna osoba, naime, često postiže osjećaj sigurnosti u potpuno subjektivnom uvjerenju o svom savršenstvu. I kada drugi ranjavaju njezinu narcisoidnost kritikom,

¹³ Usp. FROMM, E., *Anatomija... II*, nav. dj., str. 11–94.

¹⁴ Ibid., str. 15.

porazima, dokazima i drugim, narcisoidna osoba reagira intenzivnom ljutnjom ili bijesom. Intenzitet te agresivne reakcije često se može vidjeti u činjenici da takva osoba nikad ne zaboravlja onoga tko je povrijedio njezinu narcisoidnost i osjeća želju da joj se osveti.

Narcisoidnost, međutim, nije samo individualna. Postoji i grupna narcisoidnost koja unapređuje solidarnosti i koheziju grupe. Ona, osim toga, pomaže da se članovi grupe, pa makar bili najmizerniji, najjadniji i najmanje poštovani, putem kompenzacije osjećaju „dijelom najdivnije grupe na svijetu”. Ja, koji sam mrav, pripadanjem grupi postajem div. Narcisoidna slika vlastite grupe raste do najviše točke, dok se obezvređivanje neprijateljske spušta do najniže. Vlastita grupa postaje branitelj ljudskog dostojanstva, doličnosti, moralnosti i prava. Đavolske kvalitete pripadaju drugoj grupi koja je prevarantska, nemilosrdna, okrutna i u osnovi neljudska. (Prisjetimo se ovdje samo poraznih dijeljenja na grupe: mi – oni, klerici – laici, svećenici – časne sestre, svjetovni svećenici – redovnici, „obični vjernici” – karizmatici...). Grupna narcisoidnost jest jedan od najvažnijih izvora ljudske agresije. Razlikuje se od ostalih oblika defenzivne agresije u tome što je intenzivna narcisoidnost po sebi polupatološka pojava, a fanatizam je karakteristična kvaliteta grupne narcisoidnosti.¹⁵

c) *Agresija i otpor*. Freud je u svojoj psihoanalizi otkrio da se pacijent opire kad analitičar dotakne potisnuti materijal. Pacijent tada biva i agresivan. Cilj mu je: uništiti svjedoka koji ima dokaze. Mogli bismo navesti mnoštvo primjera: tko nije vidio majku koja bijesno reagira kada joj netko kaže da djecu želi zadržati uz sebe jer ih želi posjedovati i njima vladati, a ne jer ih toliko voli? Ili izvjesnog patriotu koga smo podsjetili da iza njegovih političkih uvjerenja djeluje interes za dobitkom.

d) *Konformistička agresija*. Konformistička je agresija dovoljno raširena da bi zaslužila ozbiljnu pažnju. Od ponašanja dječaka u mladenačkim klapama do vojnika u vojsci, mnoga su destruktivna djela počinjena samo zato da netko ne bi izgledao kukavica. Zato bi se konformističku agresiju moglo ubrojiti u pseudoagresiju.

e) *Instrumentalna agresija*. To je agresija čiji je cilj postizanje onog što je neophodno ili poželjno. Cilj nije destrukcija kao takva. Ona služi samo kao instrument za dosizanje stvarnog cilja. Poteškoće s instrumentalnom agresijom leže u dvoznačnosti pojmova „neophodno” i „poželjno”. Poželjno je ono što je neophodno. Ali tu su i pohlepa i sebičnost kao stvarno prisutni problemi razlučivanja što je neophodno a što poželjno.

Najvažniji slučaj instrumentalne agresije jest rat. Pitamo se koji su psihološki faktori koji omogućuju rat iako ga ne uzrokuju?! Evo nekoliko natuknica:

- Izgubljeni rat bio bi katastrofa za naciju.
- Rat je shvaćen kao borba za goli život: ubiti ili biti ubijen.
- Poštovanje autoriteta i poslušnost vođama rata (trebalo je tri ili četiri godine užasnog života u rovovima da ljudi uvide kako ih vođe koriste za ciljeve rata).
- Želja za avanturom, a protiv dosade koja je ubitačna.
- U vojsci nema klasne razlike, a pobuna je predstavljena kao borba protiv nepravde.

I na koncu donosim rezultate agresivnosti u primitivnim kulturama, koje je Fromm analizirao i kojima je htio pokazati da „agresiju treba shvatiti kao dio društvenog karaktera, a ne kao izoliranu karakteristiku ponašanja.”¹⁶

6. Agresivnost i primitivne kulture

E. Fromm je analizirao 30-tak primitivnih kultura sa stajališta agresivnosti naspram miroljubivosti. Ispitivanje tih tridesetak društava dovelo ga je do zaključka da razlikujemo tri jasno ocrтана sistema: A, B i C.

A – **Društva koja afirmiraju život**. Tu su Zuni Indijanci među kojima je nivo neprijateljstva, nasilja i okrutnosti minimalan. Suparništvo je isključeno. Ne postoje teške kazne. S djecom se postupa ljubazno. Žene se smatraju jednakim muškarcima. Prisutan je opći osjećaj

¹⁵ Ibid., str. 23–43.

¹⁶ Usp. FROMM, E., *Anatomija ... I*, nav. dj., str. 180–190.

povjerenja. Prevladava dobro raspoloženje. Najveća je vrijednost život, a ne posjedovanje stvari. Pjesme, molitve, obredi i plesovi glavni su i najvažniji elementi u ovom sistemu.

B – Nedestruktivno-agresivna društva. Ovaj sistem društva ima zajedničku crtu sa A što nije destruktivan, ali je agresivan. Tu postoji takmičenje, hijerarhija. Ovaj bismo sistem mogli okarakterizirati ako bismo rekli da je prožet muškom agresivnošću, željom da se steknu stvari i izvrše zadaci. Manus je dobar primjer ovog sistema. Sva njihova energija usredotočena je na postizanje materijalnog uspjeha. Kod odgoja mladih najviše se naglašava poštovanje vlasništva, strah od sramote i fizička efikasnost. Ideal je biti poduzetan, uspješan, marljiv i staložen čovjek.

C – Destruktivna društva. Za ovaj sistem karakteristično je mnogo nasilja, destruktivnosti, agresije i okrutnosti među ljudima unutar plemena i prema drugim plemenima, zadovoljstvo u ratovanju, zloba i prijevara. Životna je atmosfera ispunjena neprijateljstvom, nape-tošću i strahom. Stanovnici Dobua poznati su svojim susjedima po opasnosti. Svuda vlada princip nepovjerenja prema svakome. Svakoga se smatra potencijalnim neprijateljem. Ideal dobrog i uspješnog čovjeka jest onaj koji je uspio prijevarom maknuti drugoga s njegovog položaja. Dobuanac je uglađen i neiskreno pri-jazan. Poznata je nadaleko njegova podlost i licemjernost. Dobuanac izražava bez ustručavanja najgore čovjekove aveti koje postoje u svijetu, a prema njegovom shvaćanju najveća je vrlina čovjeka u odabiranju žrtve na kojoj može iskaliti zloćudnost. Sumnja i okrutnost njegovo su povjerljivo oružje u borbi. On nema milosrđa i ne traži ga.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Znanje i mudrost, zdravlje i terapija, dobre ekonomske, političke i druge društvene institucije i sistemi sigurno mogu smanjiti zlo, okrutnost, zlobu i agresiju. Neka poznata laboratorijska proučavanja pacova pokazuju da je moguće stvoriti divljačnost, agresivnost i krvo-ločnost, ali isto tako da je moguće odnjegovati druge vrste na sasvim suprotan način, odnosno

da budu blagi, pitomi i nekrvoločni. Maslow donosi neka istraživanja koja potvrđuju tezu da djeca nisu izvorno destruktivna, agresivna i neprijateljska u koje bi trebalo „kažnjavanjem i disciplinom utjerati malo dobrote”. Njihovu agresiju, veli on, treba tumačiti kao reakciju na ugroženost njihovih egzistencijalnih potreba: fizioloških, sigurnosnih, potreba za pripadnošću i ljubavlju, za poštovanjem i samopoštovanjem.

Pitamo se da li postoje neki uvjeti za smanjenje agresije?! Da bi se smanjila defenzivna agresija potrebno je umanjiti one faktore koji je mobiliziraju.

Napomenut ću samo nekoliko takvih uvjeta:

– Glavni je uvjet da pojedince i grupe ne ugrožavaju drugi. To jasno ovisi o postojanju materijalne osnove koja može ljudima pružiti dostojan život, a dominaciju pojedinca nad pojedincom ili grupe nad grupom učiniti nemogućom i neprivlačnom.

– Drugi uvjet bi bio ustanovljenje sistema koji će garantirati pribavljanje spomenutih osnovnih neophodnosti.

– Treći uvjet bi bio stvaranje nezavisnog kritičkog mišljenja, oslobođenog sugestije pojedinca i mase kao i pranje mozga.

– Da bi se smanjila individualna ili grupna narcisoidnost, trebalo bi eliminirati bijedu, monotoniju, tupost i bespomoćnost te promijeniti orijentaciju vladajućih sila: od imanja, stjecanja i nagomilavanja k bivstvovanju i sudjelovanju.

A to bi zapravo značilo zamjenu cijelog sistema koji je postojao posljednjih šest tisuća godina i ostvarivanja utopijskih vizija velikih filozofa, proroka, Isusa i drugih velikih mislilaca. U ovom poslu ostvarivanja utopijskih vizija i realizacije boljeg svijeta katehete i katehistice igraju nezaobilaznu ulogu. Oni su zapravo, kao odgojitelji drugih u vjeri i navjestitelji vječnog života, pozvani i poslani da „sada i ovdje” daju svoj obol i doprinos u stvaranju boljeg sutra i boljeg društva, te tako ubrzaju proces rađanja „civilizacije ljubavi i života” (kako se često izražava Ivan Pavao II), a ne civilizacije smrti, razaranja i agresije.